

до церковної доктрини і практики, яка ставала «московською вірою»¹. Розуміється, можливо, що в самих зав'язках своїх той рух, що нас тут займає, так, як він виник на Україні чи Білоруси, міг мати елементи релігійного лібералізму і деякої опозиції церковній вірі. Але вповні можливо й те, що антицерковна сторона властиво не займала його ініціаторів, і елементи релігійного лібералізму приплітались до нього автоматично, в комплексі тієї літератури, що її бралось до вжитку з мотивів чисто культурних, освітніх.

А в кожному разі, ні один з тих творів, які досі вдалось зв'язати з цим рухом, не дає вказівок на дійсну пропаганду іудаїзму, «жидівства» як віри чи доктрини. В них абсолютно нема цієї тенденції, і, очевидно, ті вчені євреї, вихрести чи вірні своїй вірі, що постачали ініціаторам цього руху твори єврейських авторів, притягалися до помочі без огляду на їх релігію і без релігійних іудаїстичних планів. Чому якраз євреїв притягнуто до помочі, зістається загадкою. Професор І. Д. Андреев звертає увагу на те, що султан Магомет, здобувши Царгород, дав широкі пільги євреям, і це притягло силу їх з різних країв та зробило Царгород огнищем єврейської науки. Спеціально підкреслює він діяльність царгородського рабина Коматяно: «Його тлумачення на П'ятикнижжя виявляло знання логіки, етики, астрономії, філософії, медицини. В результаті виходила екзегетично-астрологічна мішанина, що в тім часі загального розбудження і схвилювання цілком підбивала собі розбурхану думку». По гадці автора, Схарія належав до тих кримських караїмів, що були захоплені цим рухом, і став його популяризатором.

Полишаючи на боці сю кримську гіпотезу, саму вказівку на царгородські джерела вважаю вартою ближчого розслідування і перевірки. Але ясно, що в кожному разі, незалежно від такого оживлення єврейського наукового життя десь у ближчій сусідстві,— не було нічим дивним, що якийсь поступовий гурток у Києві, чи у Вільні, чи у Слуцьку, жадібний до освіти, звернувся до помочі, між іншим, і вчених євреїв, щоб поживитись їхньою літературою, і за їх поміччю справити собі справніші біблійні тексти. Беручи під увагу деякі пізніші натяки, треба думати, що з цим рухом як попередником пізнішого реформаційного вільнодумства і тут у нас, на Україні й Білоруси, теж зв'язувалась репутація іудейства,— не тільки в Нов-

¹ Таке освітлення новгородському «жидівствованню» дає й новіший московський церковний історик, проф. І. Д. Андреев, в цитованій статті: «жидівство», за його гадкою, було закинено московською ієрархією цьому рухові без усякої глибшої підстави, тільки аби його тим скомпрометувати.

городі¹. Се велить припускати, що участь єврейських книжників і єврейської книжності була в нім не мала, або принаймні — вважалася немалою у сучасників, хоча в дійсності не мала релігійних іудаїстичних тенденцій.

Комплекси літературного матеріалу, які вдалося досі вислідити, йдучи за сими двома дороговказами — термінологією Маймонідової логіки і текстуальними гебраїзмами, — відслонюють перед нами, очевидно, тільки один сегмент літературної роботи, проведеної отим нам ближче незвісним гуртком. Незалежно від того, що він черпав з інших джерел, самі співробітники-євреї могли йому подати в дійсності більше, ніж досі знаємо. Досі ж відкритий матеріал творить такі групи:

Писання філософічні: «Річи Мойсея Єгиптянина», подекуди звані «Словесницею» або «Лоїкою». Се скорочений переклад трактату Мойсея Маймоніда, що зветься в латинських перекладах «Логічні терміни», «Termini technici logici» або «Voces logicae». В оригіналі Маймоніда трактувались не тільки чисто логічні дефініції, але й філософічні; але автор скорочення покороочував і проминав філософічні виклади, стисло притримуючись логічних дефініцій. Відкидав тлумачення, зменшував приклади, одним словом — хотів з найбільшою економією викладу виконати основне завдання: ввести читача в розуміння термінології логіки. Не зовсім ясно, що з того зроблено було нашим перекладачем, або він перекладав уже з готового скорочення, зробленого якимсь середньовічним коментатором.

¹ Я маю на гадці, наприклад, такі факти. В збірнику Михайлівського монастиря, що походять не пізніш, як з третьої чверті XV, як показано нижче, разом з писаннями отого «єврейського» походження міститься полемічний антиєврейський твір — «Пророцтво Исаино о отверженьи жидов», включений до збірки, очевидно, як антидот проти «єврейських тенденцій» тих перекладних єврейських трактатів, що в ній містяться. Друге: в очах православних полемістів XVI в., наприклад, такого Артемія або Курбського лютеранство асоціюється з гуситством і іудаїзмом, очевидно, тому що вони вважаються їм як предтечі, передступні форми раціоналізму XVI в. Розуміється, можна сказати, що Артемії та Курбський як москвитини, перейняли московські погляди на всякій раціоналізм, як «жидівство». Але пишучи до «лютерських учителів» Білорусі, Артемії ледве чи міг се так зробити без усякого пояснення і мотивування, коли б на місці не було своєї місцевої традиції про раціоналізм в релігії як «жидівство»: очевидно, він відкликається тут до місцевого «жидівства» XV віку і до гуситства, як до попередників лютерства, хоча й не висловлює своєї гадки ясно, — власне, вдоволюючись натяком на те, що всім було звісно: «Остави сонмищи люторскія ереси...; наука бо ничто же ино, развъ на жидовство приводит помалу, а всъмъ благочестивымъ христіанскимъ обычаемъ ругается; для того многи нарицати любять ихъ: «ругатели», а не к тому «люторы» — бо Лютор, аще и отступленію вслѣдовать Гусіана нъкогого, который отъ своего нерозумія, паче же отъ лукавого духа прельщенъ бысть, обаче не вся чины церковныя и службы тайнь христіанскихъ дръзнулъ похулити» (Памятники полемической литературы в Западной Руси. СПб., 1878, т. I, с. 1310).

Завдання твору викладене у передмові: «Пыталъ мя пань единъ премудрый рѣчникъ арапскій о премудрости словесной, нарицаемая лоика, абыхъ ему расказалъ слово странныхъ, иже прислушаютъ въ лоицѣ премудрымъ людемъ, языкомъ короткимъ, не преволокая, о всѣхъ словесѣхъ странныхъ, нижли збудить сердце учениково до премудростей седми и до великихъ книгъ лоичныхъ, иже они суть судно всѣмъ тѣмъ мудростямъ седмимъ»¹. Підручник, таким чином, мав служити першим ступенем до повного викладу логіки («Великих книг лоичних» або «Довгої логіки»), що служить підставою («судно» — *ratio*) «седми премудростей» — середньовічного триєвіма і квадриєвіма, «семи свободних наук»². У «коротких словах», не проволікаючи, він мав пояснити «ученикові» незрозумілі («странні») терміни, вживані в логіці «премудрими людьми», щоб заохотити чи, властиво, полегшити йому приступ до цієї системи наук. Провідником у цім має бути Арістотель: в закінченні трактату читається похвала йому як «голові» всіх філософів, перших і останніх. Заразом пояснюється, дуже характеристично, незалежність науки від релігії: науку може пізнати кожної віри чоловік, бо ніхто у Бога дурний не буває, ці сім наук «не подлуг жадного закону, нежели подлугъ челоувѣчества, а можетъ каждое вѣры челоувѣкъ вестися,— как же видимъ, иже во всѣхъ вѣрахъ суть».

Переклад іде від єврейського оригіналу, часто затримує єврейські вирази і мабуть-таки перекладався безпосередньо з єврейського тексту, хоч категорично це трудно сказати, бо досі текст перекладу не аналізований докладно, не усталений, і його протографу ми не маємо. В різних копіях його початкова білорусько-українська стихія все більш затирається: в інтересах зрозумілості, очевидно, виправлювано її на новішу мову; менш зрозумілі вирази замінювано більш приступними. Але все-таки ясно, що переклад був зроблений не на стару церковнослов'янську книжну мову, а на нову, білорусько-українську, канцелярійного походження, і термінологія була вжита теж нова, а не та, яку давали старі переклади візантійської філо-

¹ Навожу цю передмову як взірець мови, хоча транскрипція, як її дає О. Соболевський, очевидно, модернізована.

² В закінченні трактату: «А первая отъ седми мудростей численая (арифметика), вторая мѣрилная (геометрія), третія спѣвалная (музика), четвертая небесная (астрономія), пятая свѣтская (а тая на четверо: первое водити душу свою, 2 — домъ свой, 3 — вести ся государю великому, 4 — водити землю и суды ея), шестая о прироженіи всего свѣта (а тыхъ десять книгъ, и мудрость лекарская подь нею же) седьмая мудрость божественная (метафизика) — она есть всѣмъ глава седьмыма и ядро, и статочное, занеже ея оживеть во вѣки душа челоувѣческая».

софічної літератури. Наприклад, початок першого розділу виглядає так:

«Річи Мойсея Єгиптянина»

Слова, яке зовуть ихъ по-сврѣйскім носе, а по-словенски деръжитель, а по єврейски насу, а по-словенски одержаний, не єсть разнь — хотя бы имя или дѣло или рѣчи или судно.

Єврейський оригінал Маймоніда ім'я, котре арабський граматик зве початком, це те ж, що логік зве підметом, а те, що граматик зве повістю початку, це те, що логік зве присудком.

Отже, слово суб'єкт перекладається «держатель», предикат «одержаний», диференція «рознь», частини мови «рѣчи», іменник — «імя», дієслово — «слово», «nomen agendi» — «дѣло», «ratio» — «судно» або «сосуд», «iudicium» — «осуд», «affirmatio» — «прилог», «negatio» — «уем» і т. д. Виклад взагалі тяжкий, чим і пояснюються зусилля пізніших переписувачів глосами і парафразами зробити його зрозумілішим. Найстарша зі звісний копій, середини XVI в., як я вже зазначив вище, — Моск. Синодальної бібл., № 943.

У деяких копіях за цією «Лоїкою» Маймоніда наступає трактат з іменем «Авіасафа». Різні уривки з цим ім'ям містяться також у згаданім збірнику Києво-Михайлівського монастиря, № 1655, з помітою 1483 р., письма другої половини XV в., з сильно зазначеними прикметами канцелярійної українсько-білоруської мови. Ці уривки розкидані тут в різних місцях збірника, і тексти трактату перемішуються з різними іншими на тих самих картках — ясно, що збірник переписано з оригіналу з поміщаними картками, і до збірника увійшли також писання протиеврейські, як от «Пророчество Исаино о отверженьи жидов» як контраргумент до сих писань єврейського походження. З того очевидно, що оригінали цих перекладів Маймоніда й Авіасафа належали до старшого часу, ніж 1483 рік; це важлива хронологічна вказівка — при бідності яких-небудь історичних даних.

У цілості ці киево-михайлівські фрагменти видані Неверовим. Аналіз їх, проведений академіком Коковцевим, виявив, що це переклад трактату великого персько-арабського філософа-богослова кінця XI і початку XII вв. (1059—1111) Мохамедааль-Газалі «Maqasid al-falasifa» («Тенденції філософів»), але не з арабського оригіналу, а з єврейського перекладу цієї праці, широко спопуляризованого особливо вченим єврейським коментатором XIV віку Мойсеєм з Нарбонни. Київські уривки відповідають його першій частині — «Логіці» (в нашім перекладі ця частина називається «Круг»); уривок у Синодальному рукописі — це початок другої частини — «Божественної науки», себто метафізики. У цілості трактат складався з трьох частин, присвячених логіці, метафізиці і природничим наукам (або, як вони названі в перек-

ладі,— «премудрості словесній, прироченій і божественній»). Правдоподібно, вони були всі перекладені,— бо разом із вступом Маймоніда утворювали цілість: після термінології подавали більш-менш повну середньовічну енциклопедію — філософічну і природничу. Продовженням служив полемічний трактат того ж автора «Tahafut al-falasifa» («Повалення філософів») — убивча, як вважалося в мусульманських колах, критика філософії з позиції правовірного ісламу (сто літ пізніше блискучу по тодішнім поняттям відповідь на цю критику дав Авероес). Переклад метафізики таки й містить обіцянку автора закінчити свою систему цією «книгою повальною», як він її називає; але не знати, чи цей намір був сповнений. Термінологія і стиль той самий, що в «Лойці» Маймоніда; виклад дуже стислий і тяжкий. От кілька порівнянь, поданих Коковцевим:

Вступ до першої частини (логіки)

Наш переклад
Рече Авиасаф:
«Хвала Богу, храни-
тілью нашому от заб-
луженія и вказавше-
му нам отняти¹ пути
неразумных, и молит-
ва² о найособньйшом в
повышней.

Єврейський переклад
Хвала Богові, що
охоронив нас від ски-
блення і показав нам
збочіння ніг неразум-
них, і молитва за відок-
ремленого володарем
вишніх³.

Арабський оригінал
Хвала Богові, що
охоронив нас від ски-
блення і показав нам
посовгнення ніг неві-
гласів, і молитва за
відзначеного красою
і успіхом вибранця
його, найкраще з сотво-
рінь — Магомета, і
його рідню, найкращу
з родин⁴.

Наш переклад

Истинный брате! Хотѣл еси
слова достаточного о открытіи тяж-
бы на философи и ломанія разумов
их и подсады замешанія их и заблуж-
денія их. А не надѣйся стати на
той речи, нижли увѣдавъ мнѣніе их
и научився разуму их. Понеже стоя-
ніе на скаженъи мнѣнія преж огорне-
ніа у достатного от них приключенъе
есть, но се есть пѣкловане слѣпотою
и заблуженіемъ. Видѣхъ убо росказа-
ти переж умыслы их от премудрости
словѣсныа и прироченное, и божест-
венное, не проволая о доводхъ их.

Арабський оригінал в перекладі Мунка

Просив ти мене, брате, зложити
повний і старанний трактат, де були
б заатаковані філософи і скритико-
вані їх гадки, аби охоронити нас
від їх помилок і збочень. Але ти
даремно сподівався б дійти цього,
не пізнавши вповні їх гадок і не вис-
тудіювавши їх доктрин. Бо хотіти пе-
реконатися у фальшивості певних
гадок перше, ніж вповні порозуміти,
се хибне поступування, і його зусил-
ля не приведуть ні до чого, крім зас-
ліплення і помилки. Тому мені здало-

¹ Перекладач хибно зрозумів дієслово в активнім значенні.

² В оригіналі хибно: молитву.

³ Парафраза, котрою перекладач-єврей оминув ім'я Магомета.

⁴ Звичайний арабський літературний вступ.

ся неминучо потрібним, перше ніж приступити до повалення філософів, скласти трактат з викладом загальних тенденцій їхньої доктрини, себто логіки, фізики і метафізики, не входячи в те, що там вірне і що фальшиве. Бо моє завдання — познайомити з вислідами їх слів, не розпускаючи про річі зайві і подробиці, чужі моєму завданню.

Початок метафізики з
Синодального рукопису № 943

Єврейський переклад

Рече Ависаф: «Премудрость божественная, подобаеъ учиться ея послѣ миротворенія, но попережасмъ сю, занеже честнѣ всѣхъ седми естъ, а перемененія въ ней болѣй всѣхъ; она же естъ остатокъ всѣхъ и первомышленія ихъ, наукою после всѣхъ естъ по глубинѣ своей и тяжка статія болѣй свѣтской. Но мы приведемъ слово отъ свѣтскіе, чим ся¹ да разумѣеъ корень ихъ.

Знання, у них зване божественною наукою. Філософи мають звичай ставити перед божественною наукою природну, але ми поставили наперед божественну, бо вона важніша, і суперечності в ній більш, хоч вона — завершення наук і кінець, до котрого вони ведуть. Вони ж ставлять її на кінець задля її глибини — тому що її тяжко розуміти, не збагнувши природничої науки. Але ми наведемо речі (потрібні) з природничої науки, так що люди зможуть опанувати зміст (викладу).

А ось ще кілька взірців термінології перекладу:

Осудъ подлугъ одержаного своего дѣлится у прилогъ и у(є)мъ (суди поділяються відповідно до свого присуду, ствердження і заперечення), яко речемъ: свѣтъ нов (ствердження), свѣтъ не новъ (заперечення).

Прилогъ всячный (твердження загальне), яко речемъ: всякъ человекъ живъ, и в немъ всячный (заперечення загальне), яко речемъ: ни единый человекъ камень. Или прилогъ частный (ствердження часткове), яко речемъ: часть людей пишетъ (видання Невсрова, с. 52 і 59).

Чому це в нашій перекладі викладається від імені Ависафа, зостається загадкою: сього імені нема в арабськiм оригіналі, ані в звiсних єврейських перекладах. Коковцев висловив був здогад, що се означає Аві-ешу, єврейське прізвище арабського філософа X віку аль-Фарабі, і це толкування було якийсь час загальноприйняте; потім, відкривши властивого автора аль-Газалі, він відступив від свого здогаду, властиво поставив його у більш гіпотетичній формі, що се, мабуть, або прізвище аль-Фарабі, котрого в такiм разі, значить, хибно вважано автором трактату, або — друге єврейське ім'я самого-таки аль-Газалі. Одним словом — незвісно.

Писання космографічні. Як ми бачили вище, філософічна пропедевтика Маймоніда має відкрити читачеві приступ до семи свободних наук, і в числі їх на четвертiм місці стоїть «мудрость небесная» — астрономія, а на п'ятiм «світська» — полі-

¹ У друкованiм тексті: ея.